

РОЗДІЛ 1

КРЕСИ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

В історії культури існують поняття, які формувалися протягом довгого періоду, включаючи в свою семантичну структуру все нові сенси і набуваючи в результаті полісемічного характеру. Саме так історія формувала термін «Креси», значеннєві складники якого в міжвоєнний період спричинилися до еволюції семантичного поля, що, зрештою, призвело до значних суперечностей. Доцільно прослідкувати ці значеннєві зміни терміна, що стосуються як його диференційних, так і конотативних рис.

У міру просування кордонів Польщі на захід поняття *Креси* все ширше охоплювало терени вздовж меридіану і міліло за паралелями¹. Нині цей термін постає утворенням вельми різномірним і охоплює чи не всю багатшарову історію польської присутності на Сході. Термін «Креси» став різновидом канону, чуттєвої догми, «домом польського буття»². Він має географічно-історичний, цивілізаційний, політичний, національний та аксіологічний підтексти, а ближче до сьогодення набуває виміру культурного феномену. У сучасній же літературі східна тема присутня, зокрема, як «спроба опису ампутованої руки, що болить і далі»³.

Слово «Креси» (польське *kresy* з нім. *Kreis* – коло, границя, лінія)⁴ в старопольській мові означало низку сторожових веж⁵, що тяглася

¹ Поп. : A. Ziemilski. *Miasto kresowe Polski międzywojennej: mit i rzeczywistość* // «Odra», 1983. – Nr 4. – S. 38.

² J. Kolbuszewski. *Legenda Kresów w literaturze polskiej XIX i XX wieku* // *Między Polską etniczną a historyczną* / Pod red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław, 1988. – S. 47.

³ J. Jarzębski. *Exodus (ewolucja obrazu kresów po wojnie)* // *W Polsce czyli wszędzie*. – Warszawa: PEN, 1992. – S. 129.

⁴ Поп.: A. Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. – Warszawa, 1989. – S.266.

⁵ Поп. :Z. Gloger. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. – Wyd. 2. – T. 3. – Warszawa,

степами від Дністра до Дніпра, і пов'язувалося переважно з Поділлям. Але південно-східна окраїна Речі Посполитої постійно змінювалася. У XVI ст. Кресами називали Поділля і Україну, в XVII ст. цією назвою було охоплено ще й Дике Поле. Перед поділом Польщі Креси асоціювалися з ненадійними, небезпечними, слабо пов'язаними з державою землями, розташованими на південно-східних околицях Речі Посполитої. На ці землі нападали татари, волохи, турки. Тут формувалися шляхи їхніх пересувань: волоський, чорний, кучманський. Тут була найбільша фортеця Речі Посполитої, що охороняла країну від чергових атак, – Кам'янець-Подільський. Однак відсутність натуральних кордонів захисту призвела до того, що з польськими кресами пов'язується лицарський етос, оскільки, як писав Пйотр Грабовський на початку XVII століття, «лише в наших руках, у наших грудях і наших горлянках наша *Munitia* (оборона)»¹. Поступово історичні Креси були замінені ідеологічними², концентруючи, як у фокусі, низку визначальних для польської національної ідеології елементів. «Креси» частково поділило долю поняття передмур'я, оскільки його семантику формували два усталених уявлення: твердині й муру та окопів і валів³. У XVII ст. ідея Польщі як *antemurale christianitatis* (барбакану християнства) була великою ідеєю, яка непокоїла уми. Важливо підкреслити, що через південно-східні креси, тобто через Червону Русь, Волинь, Поділля й Україну, Річ Посполита контактувала з просторим мусульманським світом, а локальні вияви життя набували тут загальноєвропейського значення, тому польський «захист кресів» був охороною для цілої *respublica christiana*⁴ (християнської республіки); подібним чином іспанське лицарство боронило Європу від потоку сарацинів на заході.

1972. – S. 98–99.

¹ Цитується за: M. Wańkowicz. *Anoda-katoda. Było to dawno / Wybór i oprac. tekstów* T. Jodełka-Burzecki. – Т. 1. – Kraków, 1986. – S. 9.

² Термінологічне розмежування запропоноване А. Земільським: А. Ziemilski, *op. cit.*, s. 39.

³ Поп.: J. Tazbir. *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. – Warszawa, 1987. – S.146.

⁴ Поп.: B. Jasinowski. *Podstawowe znaczenie kresów południowo-wschodnich w budowie polskiej psychiki i świadomości narodowej // «Pamiętnik Literacki», 1936. – Nr 2. – S. 215–216.*

Те, що в XVI і XVII століттях відповідало реальній дійсності, пов'язаний із геополітичною ситуацією Речі Посполитої Обох Народів, у наступний період переходить до категорії міфу, обтяженого глибинним значенням для національної свідомості.

Нашарування сенсів у понятті *Креси* також викликане актуалізацією історичної дійсності. Під кінець XVI століття кристалізується ідея багатонаціональної держави, породжена тим, що *Corona Regni Poloniae* просторово й етнічно значно розширила свої терени. Держава, яка досі лежала майже виключно в межах річкових систем Вісли й частини Одери, збільшилася на системи Дністра, Дніпра, Німану й Двіни. До майже монолітного до того часу народу п'ястівської Польщі тепер входять поляки, литвини, русини, білоруси, поруч із меншими групами німців, татар, вірмен, волохів, циган, євреїв. Корона Королівства Польського і Велике Князівство Литовське займають величезну територію, більше ніж мільйон квадратних кілометрів і, за винятком Росії, становлять на зламі XIV і XV століття найбільший державний організм у Європі. Статус Польщі Ягеллонів, скріплений актами в Крєві, Городлі й Любліні, протягом довгого часу був парадигмою співіснування народів на східних кресах давньої Речі Посполитої. Громадяни ВКЛ звали мешканців з-за Бугу «коронцями», а останні, у свою чергу, називали тих «литвинами», незалежно від їхнього різноманітного етнічного складу. «Поляками» вони називалися всі разом. Так само і «союзна держава» Річ Посполиту Обох Народів уже з XVII ст. почали повсюдно в розмовній мові називати «Польщею»¹.

Польськість у такому розумінні не мала, звісно, нічого спільного з етнічним та націоналістичним розумінням національності, поширеним нині. Назва «поляк» аж до середини XIX ст. означала лише громадянина земель Речі Посполитої, свідомого своїх обов'язків стосовно великої (сьогодні сказали б – ідеологічної)² вітчизни, незалежно від вірності малій: її звичаям, мові, традиціям (нині сказали б – вітчизні

¹ Поп.: W. Wielhorski. *Ziemie ukraiinne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów* // «Pamiętnik Kijowski». – Londyn, 1959. – S. 67–68.

² Описом взаємозалежності між приватною, регіональною та ідеологічною вітчизнами завдячуємо С. Осовському: S. Ossowski *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny* // *Dzieła*. – Т. 3. – Warszawa, 1967. – S. 201–226, 251–253.

приватній чи регіональній). Пам'ять про ці ідеали зберігатиметься в колективній свідомості народів, які мешкали на цій спільній території, аж до моменту поширення концепції національної держави. Польський, литовський та український націоналізми, що набирали сили, давали окремим національностям альтернативу етнополітичної орієнтації. *Gens Lithuanus (Ruthenus) natione polonus* (за походженням литвин (русин), за національністю поляк) все більшою мірою ставав тільки *natione polonus* (за національністю поляком), а проблема власних коренів залишалася для істориків та родинних спогадів.

Східні землі, прилучені до Росії в період поділів і відділені від утвореного в 1807 р. Варшавського герцогства кордоном по Німану й Бугу, очікуватимуть на кампанію Наполеона, що підтверджує, наприклад, поема Адама Міцкевича «Пан Тадеуш». Пан Тадеуш не може забути «Мазурки Домбровського» й наполеонівського року, який мав повернути єдність із Короною. Фіаско воєнної експедиції Наполеона й акт Віденського конгресу зумовили утворення Польського герцогства під владою російського царя. Водночас Віденський конгрес відрізає від герцогства литовсько-білоруські землі, повністю віддаючи їх Росії. Згаданий річковий кордон стає також митним і паспортним. Землі, розташовані на схід від нього, підпорядковуються законодавчому устрою царської Росії. У термінології петербурзького двору – це були західні губернії, в Польщі ж ці самі терени почали називати «відібраними землями». Царат зваблював польську політичну еліту можливостями розширення герцогства. Розчарування від обманутих царатом надій стало однією з головних причин повстання 1830 р.¹ Цікаво, що повстанська влада використовувала двогербову печатку: поруч із Орлом був зображений литовський знак Погоні. Ведеться боротьба за об'єднання «з братами, поневоленими Петербургом»². У період між повстаннями патріотичний загал був переконаний у єдності, хоч і нетотожності, Литви і Русі з Польщею. Цій ідеї повністю присвячений «Пан Тадеуш». Царські репресії призвели до значного

¹ Пор.: S. Kieniewicz. *Kresy. Problem Litwy i Rusi w dobie porozbiorowej* // «Tygodnik Powszechny», 1989. – Nr 46. – S. 1.

² Цит. фрагмент сеймового маніфесту за С.Кеневичем, *op. cit.*, s. 1. Пор. також: S. Kieniewicz. *Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej* // «Przegląd Wschodni», 1991. – T. I. – Z. 1. – S. 6; повний текст с. 3–13.

регресу польськості на цих теренах. Але керівники Січневого повстання докладатимуть зусиль, щоб воно охопило всі частини поневоленої вітчизни, закликають до боротьби за незалежність у межах 1772 року. Повстанський комітет приєднає до двогербової печатки знак архангела Михаїла як символу Русі. Однак повстанські маніфести не здобудуть загального відгуку. Отже, поразка повстання значною мірою передрікає долю польськості на цих теренах. Відтоді вони отримують назви «Северо-Западный край» і «Юго-Западный край». У розумінні царської влади ці терени були корінними російськими. Росія вважала їх етнографічно своїми, тому навіть у періоди невдач, таких як Японська війна, зяття закріплювала в пам'яті перемоги, ставлячи у Вільні, поруч із пам'ятником Муравйову, монумент на честь цариці Катерини з картою на цоколі, де було зображено буцімто російські землі й містився напис: «Відірване – повернулося»¹.

Тим часом спадкоємність культурного і патріотичного спілкування забезпечувала література, яка за допомогою відповідної системи шифрів, алюзій і псевдонімів стала своєрідним рухом опору проти спеціально модельованої царської політики, спрямованої на дезорганізацію патріотичного коду поляків. «Трилогія» Г. Сенкевича, як зазначає Вацлав Ледницький,² рятувала багатьох кресових поляків від денационалізації, захищала від повені русифікації, що заливала країну. Сугестивно-романтичне зображення Дикого Поля, локалізація на Жмуді архетипу гнізда, за яким сумують і куди повертаються³, знову спрямували увагу поляків на терени кресів. Відбувався процес освоєння простору Кресів в уяві. Натомість Еліза Ожешко і Марія Родзевич показували далекі рубежі Речі Посполитої як виселену й екстерміновану спільноту, спрямовану очільниками на етос виживання і тривання, до слухання голосу Матері⁴. Така проблематика йде в підпілля й живе у слові, оскільки з часу неволі польськість на кресах триває в постійному стані облоги. Це стосується і мови, і суспільної свідомості, і визвольних ідей та віровизнання (релігії).

¹ Пор.: J. z Puttkamerów Żółkowska. *Inne czasy, inni ludzie*. – Londyn, 1959. – S. 94.

² Пор.: W. Lednicki. *Pamiętniki*. – T. I. – Londyn, 1963. – S. 567. Ця тема більш широко висвітлюється в розділі «Імена книги Кресів».

³ Пор.: S. Miłosz. *Rodziewiczówna* // «Kultura» (Paryż), 1991. – Nr 3. – S. 17.

⁴ Пор. Там само, с. 10.

У міжвоєнний період поняття *Кресів* рішуче переноситься на всі східні землі. Неодноразово воно супроводжується додатковим окресленням: «так звані» східні Креси. П Річ Посполита, яка становить «решту після парцеляції Великого Князівства»¹ і Русі, фактично є останнім періодом, коли проблема Кресів належала до сфери реальних фактів. Учасники київської військової експедиції 1920 року були останніми поляками, яким дано було бачити землю ягеллонської Польщі². Територія польської держави зменшилася з 734 тис. км² перед поділом до 388 тис. км² після Ризького трактату, причому зменшення давньої території відбулося майже виключно на Сході. Богуміл Ясіновський вважав, що міжвоєнний період «найбільш відповідний для зміцнення таких важливих ідейних зв'язків [із Кресами. – С. У.] і передачі їх національній свідомості»³. Уживана тоді фразеологія кресів становила противагу до назв Литва і Русь, не рекомендованих у міжвоєнні роки з політичних міркувань.

Період війни став ніби подзвінням. У такому контексті польський цвинтар під Монте Касіно став символом багатонаціональної Речі Посполитої. Адже тут у солдатських могилах спочивають поряд із поляками представники інших національностей, що мешкали на східних теренах міжвоєнної Польщі. Монте Касіно одним нагадувало Збараж, другим – Волинь, Львів, Пінськ, для третіх було ознакою страждань, помсти і кари. Але ні для кого воно не було «фортецею Апеннінських гір»⁴. Очевидно, остаточна дематеріалізація ягеллонської Польщі, хоч вона почалася набагато раніше – шляхом витворення відмінної ієрархії цінностей, відбулася під час Ялтинської конференції.

«Достатньо було однієї конференції “верхівки”, – пише Єжи Стемповський, – кількох підписів і туманних комюніке, аби Польща позбулася останніх залишків ягеллонщини і повернулася до п'ястівських кордонів. Жодного Великого Князівства Литовсько-

¹ Цим визначенням часто послуговувався Ю.Мацкевич.

² J. Stempowski. *Wyprawa kijowska* // «Kultura» (Paryż), 1955. – Z. 12/98. Цит. за: J. Stempowskiю *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie* / Wybrał, oprac. i posłowiem opatrzył A.S. Kowalczyko – Warszawa: LNB, 1993. – S. 116.

³ B. Jasinowski, *op. cit.*, s. 220.

⁴ A. Międzyrzeczki. *Katechizm szturmowy* // *Kresowa walczy w Italii* / Oprac. L. Paff. – Italia, 1945. – S. 87.

го, жодних “кресів”, жодних національних меншин; один народ, одна держава, одна мова, одне віровизнання, одна партія; майже як *ein Volk, ein Reich, ein Führer* (один народ, одна імперія, один вождь). Така картина є новою, мало подібною до Польщі часу виборних королів і навіть до періоду двадцятиліття¹.

Сьогодні добре відомо, що ідея моноетнічності польського народу була довгий час пропагандистським кліше комуністичної влади. Невипадково питання національних меншин, які мешкають у Польщі після 1945 року, було підняте повною мірою лише в переломні 1980-ті роки.

Отже, чим є Креси у свідомості сучасних поляків? Шукаючи відповідь на це запитання, ми звертатимемося до літератури як своєрідного дзеркала, яке фокусує типові антропологічні уявлення.

Переважну кількість значень, що асоціюються з Кресами, породжено художньою літературою, де не тільки змальовано надзвичайну красу краєвидів, а й передусім конкретизовано низку культурних цінностей, що творять канон кресової легенди. Польська кресова література становить собою сплетення трьох елементів: пейзажних перспектив, часопросторових композицій та систем значень. Ця остання категорія постійно розростається, невтомно доповнюючись.

Упродовж тривалого періоду свого розвитку кресова література створила набір образів. Креси постають як «країна з молочними ріками й медовими берегами», як Аркадія, лицарська школа, останнє пристанище всього свого, країна років дитинства, польський рай, «придушений і пустельний» простір, «метастір пригоди», шанс для розвитку індивідуалістської концепції людини; простір чарівних краєвидів, що наводить «чари смутку». Натомість, починаючи з двадцятих років ХХ століття, Креси символізують драму зменшення батьківщини і супровідну драму раптового скорочення польських анклавів на сході, а ще – драму відходу з цих теренів західної цивілізації. На канві образу Кресів як краю попелищ і могил, що спливає кров'ю, постає мотив вигнанців із найближчої серцю вітчизни, біженців, що тікають до Польщі зі сходу, охопленого революцією.

¹ J. Stempowski. *Etapy pewnego odwrotu* // «Kultura», 1960. – Z. 6/152. Цит. за: J. Stempowski, *op. cit.*, s. 96.

«Жінки, старі й кволі, – читаємо у «Провесні», – хапалися тремтячими пальцями за балясини штахет, чоловіки, змучені дорогою, цілували стовпи в тій огорожі. Усі штовхалися й товклися, прокладаючи собі й своїм прохід у натовпі, який горлопанів, ніби зборище потопаючих, що побачило берег»¹.

Юліуш Каден-Бандровський завершує цей розділ історії за допомогою надзвичайно місткої метафори: «Їхні босі стопи – це стопи гексаметра невисловленої недолі»². Крім того, Мати постає у свідомості деяких кресових письменників як Каїн, що винен у винищенні рідних братів. Множаться «осучаснені переклади» міцкевичівської апострофи.

Більш пізні реалізації цього мотиву розвиваються шляхом, що його накреслив Адам Міцкевич. В епілозі «Пана Тадеуша» він представив етос біженців, який формував першу «нормативну поетику» польськомовної кресової літератури. Її своєрідною конкретизацією була повоєнна література про приречених на викорінення з рідної батьківщини, які рухалися шляхами репатріантів. Відбуваються два паралельних процеси: «сибіризація Кресів» і «окресовлення Сибіру»³. Креси стали першим етапом хресного шляху, яка випала на долю поляків, депортованих на простори білого пекла, зокрема до Воркути й Колими⁴. Цей шлях можна сприймати не лише дослівно, а й у символічному сенсі. Адже він вписується в польський топос, який виник ще в межах романтизму і повторює схему дороги емігрантів. Отже, це шлях страждань, спричинений примусом і неволею, шлях, що веде від рідних місць до чужого й незнамого простору. Дороги ХХ століття перехрещуються з давніми дорогами засланців ХІХ віку, образи яких подає ІІІ частина «Дзядів» або «Ангеллі»⁵.

¹ S. Żeromski. *Przedwiośnie*. – Warszawa, 1970. – S. 98.

² J. Kaden-Bandrowski. *Trzy wyprawy* (1931). Цитується за вид.: Wrocław, 1991. – S. 73.

³ Поп.: E. Czapplewicz. *Kresy a Syberia* // «Przegląd Humanistyczny», 1992. – Nr 5. – S. 101, 102.

⁴ Поп. напр.: M. Kumorek. *Z Kresów do peczorskich łagrów*. – Warszawa: IW PAX, 1990.

⁵ Поп.: T. Bujnicki. *Obrazy «innego świata»*. (*Losy Polaków w latach 1939–1945 na terytorium ZSRR w emigracyjnej prozie literackiej*) // «Przegląd Humanistyczny», 1990. – Nr 4. – S. 38.

Після Другої світової війни література, яка народжувалася на еміграції, з пієтетом зберігала традицію Кресів. Митці, що постають у ролі мандрівників, пілігримів, вітають вимріяну вітчизну «здалека від покинутих станиць, через дроти накинених границь» (*z dala od kresowych stanic, poprzez zasieki narzuconych granic*)¹. Цей мотив був присутній у польській літературі – щоправда, в завуальованій формі. Креси дають про себе знати як постійно «живий цвинтар Речі Посполитої»², розмаїта книга Великого Князівства Литовського, а з шістдесятих років ХХ століття входить у художню течію малих вітчизн. Часто застосовувана формула «край років дитинства», що пов'язана з епілогом «Пана Тадеуша», дозволяє оминати рифи кордонів і складні політичні й демографічні проблеми. Кресові «втрачені місця» стають великою темою сучасної літератури, яка висвітлюється у різний спосіб.

Кресова література приваблює нині не лише тих, хто пов'язаний із нею своєю біографією, але й прихильників кресів за власною волею. Креси отримують ранг послання до Польщі й поляків. На думку Яна Кеневича, потрібно «поєднати геоісторичне бачення Польщі через вісь *Північ – Південний Схід* із культурною концепцією. Подібно пограниччя Європи було міжморським, було міжкультурним помостом, цивілізаційним простором зустрічей»³.

Нині феномен Кресів є передовсім культурною категорією. Креси набули символічного і сублімованого вигляду, означаючи певний стан свідомості, тип вразливості та уявлень, інакше кажучи, стало картиною світу. Креси є пошуком дійсності, «очищеною часом, що проминув, – як у Пруста»⁴. Певним чином Креси відірвалися від

¹ «Tułacz», *Kłaniam się Tobie...* // «Biuletyn Koła Lwowian» (Londyn), 1987. – Nr 53. – S. 21. Великої популярності серед читачів «Бюлетеня...» набув «Кресовий полонез» [*Kresowy Polonez*], опублікований 1985 р. № 49, с. 2–7. Варто нагадати, що «Бюлетень кола львів'ян» [*Biuletyn Koła Lwowa*] з 1988 р. узяв назву «Львів і Креси» [*Lwów i Kresy*], «аби підкреслити», що він «захищає цілісність і інтегральність наших східних Кресів».

² Поп.: М. Zaleski. *Żyjące cmentarze Rzeczypospolitej*. – «Res Publica», 1987. – Nr 4. – S. 81–92.

³ J. Kieniewicz. *Polacy i Europa końca XX wieku* // «Krytyka», 1991. – Nr 34–35. – S. 69.

⁴ С. Miłosz. *Zaczynając od moich ulic*. – ІІ Paryż, 1985. Цит. за вид.: Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1990. – S. 31.

територій і етнічних груп, живучи та розвиваючись лише в думках людей. Відтак воно стало знаряддям опису і мислення про світ, способом систематизації проблем, важливих для регіону Центрально-Східної Європи. Зміст поняття переростає з географічно-просторового у міфічний, стосується вже не стільки речей, скільки цінностей.

Нині потрібне нове прочитання нашого зв'язку з Кресами. Варто ще раз звернутися до періоду старопольської мови. У той час сформувався новий спосіб розуміння кордонів, який почали ототожнювати з суттю Кресів. Польська мова засвоїла специфічне означення для такого роду теренів із відкритими кордонами. Власне, лексема *креси* (польськ. *kresy*) відрізняється від слова *кордон* у значенні стабільної та усталеної лінії поділу між народами і державами. Це поняття не є тотожним зі словами, які функціонують в інших мовах для означення прикордонної специфіки, тобто з англійським *frontierland*¹, німецьким *Grenzmark*, французьким *les confins*², словацьким *pohraničie* (*пограниччя*). І не лише через те, що воно має психосупільну маркованість, а й з огляду на згадану категорію відкритості. Рухомий кордон був історичною дійсністю, яка чітко співвідносилася з відкритим і динамічним регіоном різнорідних етнічних і релігійних груп³. У той час не існувало поняття лінійного кордону, натомість існував степовий рубіж, нейтральна смуга. Ніхто у Дикому Полі кордону, в сучасному розумінні, не проводив – він постійно змінювався, проходячи то ближче до Києва, то ближче до Львова. Частково це нагадує відому концепцію Фредерика Джексона Тернера і Вернона Луїса Паррингтона про створення Америки й американського духу завдяки *the West Frontier* (західним фронтам, західному прикордонню). Однак відкритість кордону на теренах України та її розвиток не в напрямі політичного небуття, як у випад-

¹ Ця стаття у: *The Random House Dictionary of the English Language*. – N. York, 1967. – S. 570, – містить таке тлумачення: «граничні землі; краї, що є найдальшою заселеною частиною».

² «Le Monde» від 15 травня 1987 року пояснював у зв'язку із конференцією, організованою Д. Бовуа у Ліллі, значення терміна як контамінацію єднання і поділу.

³ Пор.: F. Gross. *Kresy. The frontier of Eastern Europe* // «Polish Review», 1978. – Nr 2. – S. 4–5.

ку історичного американського кордону на заході, визначило його відмінність. Відкритий кордон сформував національний характер і політичні інституції поляків, угорців, а також козаків і майбутніх українців. Виникло надзвичайно оригінальне сплетення польського, українського, візантійського впливів із перським і татарсько-турецьким орієнталізмом.

«Здається, – зауважує Ян Кеневич, – що реалізація Польщі найповніше відбувалася тоді, коли вона мусила чи могла знаходити спосіб для поєднання суперечностей між її геополітичною ситуацією і культурною належністю. Індикатором цієї здатності було вміння асимілювати орієнтальні впливи – культурні впливи зі Сходу»¹.

Януш Тазбір у праці «Kultura szlachecka w Polsce» («Шляхетська культура в Польщі») ґрунтовно висвітлює такі контакти з культурами Сходу та процес запозичення їхніх елементів. Автор показує, як формувалися найбільш оригінальні й органічні форми культури, як виник невідомий раніше тип громадянина нової Речі Посполитої, дуже привабливий з політичного й культурного погляду. Він акцентує на кристалізації багатшарових покладів культури, відкритих романтичними поетами, які назвали простори України «слов'янською Шотландією».

На цій території виявляли себе не лише Рим і Константинополь – спільну долю сусідства поділяли тут п'ять головних релігій: римський католицизм, ортодоксальна грецька церква, протестантизм різних видів, іслам та іудейство. Умовою існування названих етнічних і релігійних груп була толерантність як єдино можлива альтернатива². Через розвиток толерантності сформувалися цінності й інституції народів, які заселяли регіон. Із цього духу виросла й ідея польської федерації, що ґрунтувалася на взаємному визнанні.

Можна сказати, що такі цінності є найглибшим покладом «слов'янської Атлантиди»³. Відтворення європейського кресо-

¹ J. Kieniewicz. *Orientalność polska // Sąsiedzi i inni / Pod red. A. Garlickiego.* – Warszawa, 1978. – S. 92.

² Пор.: F. Gross, *op. cit.*, s. 8–9.

³ Ст. Вінценз у «Вступному слові до барвінкового вінка» писав: «Ця пісня виросла із зерна, із засіву Верховини, що є останнім островом слов'янської Атлантиди. Але нині вона розрослася. Хай стане словом для світу. Не тільки нашої Верховини, не лише Польщі й України, а словом усієї Атлантиди, що вирине із хвиль, як дар» //

вого простору, в якому відбувалася зустріч цивілізацій, культур, релігій, мов і рас, де своє стикалося з чужим і виникали умови для животної конфронтації конфлікту й діалогу, є великим завданням сучасних гуманітарних наук. Вочевидь, глибинне значення Кресів не містить категоричних меж та замикання в «обложених твердинях»¹. Це вже пізніший набуток, сформований ідеєю національної держави. Міф Кресів у такому поверховому значенні супроводжується етноцентризмом і бундючними гаслами про могутність Польщі та національну міць. Єнджей Гертх так висловив у 1932 р. засади великодержавності: «Доведення Польщі до втрати Кресів означало зіштовхування польського народу з позиції великого, яким він був завше протягом усієї своєї історії, до ролі малого народу»².

Отже, визнання складного характеру Кресів, прийняття його багатозначності означає згоду й толерантність щодо інших. Із Кресів випливає важливий урок, непросто послання гуманізму, що нині є дуже актуальним. Креси в розумінні помосту, який поєднує сфери різноманітних впливів, елементи Сходу і Заходу, збагачують світ духовної культури. Оте «поміж» латинським і візантійським, тобто між теренами гомогенно польськими і колективним руським простором, сформувало особливий розподіл народів, над яким височили боги різних визнань³. Поширеною була думка: якщо Польща відійде від Кресів, то втратить сутність польськості. Наприклад, Станіслав Естрейхер свого часу закликав: «Хай береже нас Провидіння від скорочення до т. зв. етнографічної Польщі»⁴. Сучасний поет Збігнев Герберт додасть: «Польща без євреїв (та інших меншин) перестала бути Польщею»⁵. А Тадеуш Конвицький підкреслить: «Я зліплений із трьох глин (...) Три субстанції, з яких складаюся, це польський,

Barwinkowy wianek. – Warszawa, 1983. – S. 302.

¹ Поп.: М. Zieliński. *Ucieczka na Kresy* // «Kresy», 1992. – Nr 9–10. – S. 140–154.

² J. Giertych. *O program polityki kresowej*. – Warszawa, 1932. – S. 29.

³ Поп.: Z. Żakiewicz. *Kresy – między łacińskim a bizantyjskim* // «W drodze», 1988. – Nr 8. – S. 44.

⁴ S. Estreicher. *Znaczenie Kresów* // *Na wschodniej rubieży*. Jednodniówka Akademickiego Koła Kresowego w Krakowie. – Maj, 1925. – S. 4.

⁵ Цит. за: «Znak», 1992. – Nr 3. – S. 141.

литовський і білоруський елементи. А три стихії – це польськість, російськість і юдаїзм, а точніше – єврейськість»¹.

Нині більшість поляків мислить новими категоріями, які, втім, не дають ключа до розуміння їхніх предків і минулого їхньої країни. Свого роду загадкою є слова: «О Литво, краю мій», – бо політичний, культурний і емоційний клімат, який лежить в основі цієї апострофи, дуже важко відтворити². Станіслав Свяневич – «останній громадянин Великого Князівства Литовського» – зізнається: «Поляк, який водночас є литвином, або литвин, який має право почуватися добрим поляком... Це були надто складні речі, що вимагали ерудиції, історичної свідомості й навіть геополітичного чуття»³.

Істиною, яку неохоче помічали, а не раз навіть заперечували, є те, «що Польща розташована у східній частині Європи, і тому вона може бути віднесена до Сходу. Донедавна орієнтальність, – робить висновок Я. Кеневич, – належала до рис, якими б поляки хотіли пишатися»⁴.

Я. Мєрошевський додає: «Не було гарним тоном добре говорити про Схід, а тим більше визнавати свою належність до нього, хоча “східняки”, тобто люди, що походять з теренів давнього Великого Князівства Литовського й України, віками достойно служили польській культурі»⁵.

Які універсальні цінності несе кресова спільнота, культура пограниччя? Таких багато. Назвемо їх.

1. Поліморфність у розумінні різноманіття й численності форм за одночасної належності до однієї історичної слов'янської

¹ T. Konwicki. *Kompleks polski*. – Warszawa, 1989. – S. 79.

² Пор.: J. Stempowski. *W dolinie Dniestru...*, *op. cit.*, s. 236.

³ Ostatni obywatel W. X. Litewskiego. Ze Stanisławem Swianiewiczem rozmawia M.J. Karp // «Res Publica», 1987. – Nr 6. – S. 35.

⁴ J. Kieniewicz. *Orientalność polska*, *op. cit.*, s. 76. Той же автор у нарисі «Поляки і Європа кінця XX століття» пише: «Суперечки про Центральну чи Центрально-Східну Європу походять зі спротиву поляків проти приписування їх до Сходу. Важко, однак, заперечити, що в Європі, у цивілізаційному розумінні, Польща завше містилася на східному фланзі, а свою велич чи оригінальність вона черпала з творчого поєднання орієнтальних та західних течій», *op. cit.*, s. 67.

⁵ Цит. за: A.S. Kowalczyk. «Stepowa Hellada». Післямова в: J. Stempowski. *W dolinie Dniestru...*, *op. cit.*, s. 319.

спільноти. Світ європейського сходу вирізнявся двомовністю (у фізичному й культурному сенсі) та потенційною наявністю людей із подвійною культурною ідентичністю, тобто таких, які вільно почували себе в межах двох або трьох культур¹.

2. Культурний федералізм, а отже діалог культур та відкритість на інших. Це йде в парі з ідеєю сходження народів і несення відповідальності за інших. Простір спільноти окреслює її аксіологію, яка стає словом для світу. Побратимство у природний спосіб породжує толерантність, керуючись елементарною мудрістю: «Треба так жити, щоб бути»².

3. Значення індивідуальної та національної ідентичності. На просторі пограниччя найраніше було поставлено й постійно поновлювалося питання: що означає бути поляком, що таке «ми», а що таке «інші». На Сході витворювалася «ідея польськості», яку не підтримували політичні кордони, оскільки світ «інших» перебував не за межами держави чи навіть регіону, а був усередині локальної спільноти³. У моделі цього світу мала місце діалектика спільності й відрубності.

4. Пограниччя набуває подвійного значення: як окраїна і як полоса потенційного проникнення, спільне поле загрози і надії. У другому значенні вказується на модельний характер межі, явлений у світі вартості та її довільність за конкретних історичних обставин⁴.

5. Цінність меншої батьківщини. Це, наприклад: Віленщина, Мінщина, Інфланти, Полісся, Волинь, Гуцульщина, Україна, Галичина. Вони є символічними знаками набагато ширших культурних процесів. Індивідуум сумує не за державою, а за вітчизною, органічною, близькою серцю⁵. Водночас повернення до «малої ві-

¹ Посилення ідей плюралізму, помітне в кресовій польській літературі після 1945 р., було формою маніфестації проти націоналізму і тоталітаризму.

² Z. Zakiewicz, *op. cit.*, s. 43.

³ Поп.: Z. Mach, A.K. Paluch. Вступ до: *Sytuacja mniejszościowa i tożsamość // «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MXXIX. Prace Socjologiczne»*. – Z. 15 / Pod red. Z. Macha i A.K. Palucha. – Kraków, 1992. – S. 10.

⁴ Поп.: E. Feliksiak. *Budowanie w przestrzeni sporu. Ethos literatury w sytuacji kryzysu europejskiego pluralizmu...* – Warszawa: PWN, 1990. – S. 22.

⁵ Поп.: C. Miłosz. *La Combe // S. Vincenz. Po stronie dialogu*. – T. 1. – Warszawa,

тчизни» є формою закорінення в універсальних цінностях людської вітчизни.

6. Образну конкретизацію згаданої цінності становлять дім, родина, сусіди, а також пейзаж і краєвид, що є тлом історії, формою пам'яті культури. Частотні в кресовій літературі мотиви рік, озер, курганів, долин, пущ, ярів, степів, шляхів і доріг, замків і дворів, садів і парків є не пейзажною листівкою, а художнім кодом мовлення про історію теренів пограниччя і найближчої серцю вітчизни. Географічний простір та історичний час трансформуються в сакралізований часопростір культури, в якому рідна сторона набуває вищої цінності й прихованого глибокого сенсу. Відтак подорож до «малої вітчизни» стає подорожжю до джерел, що містять як польські цінності й національні символи, так і польські комплекси та вади.

7. Концепція мистецтва як пошуку джерел. Креси становлять не лише сферу історії та спогадів, а й простір літературної пам'яті, де записано різні конвенції вираження правди про людину, природу і світ.

8. Культуротворчий характер усвідомлення загибелі. Кресова творчість розвивалася майже в постійному усвідомленні «кінця». Це усвідомлення загрози вивільняло, у свою чергу, величезну творчу енергію. Не один письменник висловлював переконання, що був свідком «кінця кінців», пережив здійснений апокаліпсис¹.

9. Європейський простір Кресів у найзагальнішому вимірі є моделлю культури і цивілізації. Томас Венцлова пише: «Вільно, цей вічний анклав, отримує тут новий шанс. Як місто етнічних зон, які накладаються одна на одну, воно є моделлю усєї Східної Європи. Співжиття і взаємозбагачення мусить тут замінити колишне тертя (...)»².

1983. – S. 27.

¹ Пор.: E. Czaplewicz. *Kresy i Europa* // «Przegląd Humanistyczny», 1992. – Nr 3. – S. 50.

² Цит. за: P. Łossowski, *Polska – Litwa ostatnie sto lat*. – Warszawa: Oskar, 1991. – S. 94. Пор. також С. Miłosz, Т. Venclowa. *Rozmowa o Litwie* (autoryzowany zapis publicznej rozmowy w auli UJ. – Kraków, 22 maja 1990) // «Odra», 1991. – Nr 1. – S. 23–33. У «У польських розмовах літом 1983 року» Я.М. Римкевича герой намагається проникнути в сутність спільної польсько-литовської історії. І він доходить таких

У просторі сходження залишається також особливий цивілізаційно-культурний і релігійний експеримент – уніатська церква, яка (хоч і народилася в XVI столітті) є предтечею, тому й далі залишатиметься прототипом зближення двох християнських світів: східного (греко-католицького) і західного (латинського); вона є взірцем, який привертає увагу до ідеї поєднання і збагачення сакральних цінностей різного рівня¹.

Ця модель демонструє, що у вікових змаганнях ставкою є не шовінізм, а культура Європи. В оптимістичному варіанті² мала батьківщина пограниччя стає абсолютною: зачатком, парадигмою та реалізацією моделі універсуму.

* * *

«Таким чином, твори кресової літератури є сублімованим продуктом пограничних культур і засвідчують його дивовижну витривалість. У них постає не спрощений, а багатобарвний і різноманітний світ, інтерпретується істина «мозаїчності» простору та тлумачиться урок пограниччя про роль «ідеальних первнів культури»³. Те, чого ніколи не вдалося досягнути в досконало-

висновків: «(...) О брати литвини, (...) було б (...) значно розумніше і значно більше відповідало б духові вашої і нашої культури тішитися тим, що ми разом досягли, що ми разом здійснили, що ми одне одному пожертвували, ви – нам, а ми вам». Цит. за вид.: Białystok :»Versus», 1991. – S. 51.

¹ Пор.: Р. Лужний, висловлювання в дискусії про українську культуру // «Znak», 1988. – № 395 (4). – С. 21. 17–19 грудня 1992 р. у Кракові відбулася міжнародна конференція на тему: «Унія й уніати в польській культурі та культурі слов'янських народів».

² Е. Чаплеєвич слушно розрізняє «оптимістичний» і «песимістичний варіанти» долі Кресів. Пор. цього самого автора: Kresy i Europa, *op. cit.*, s. 50. Т. Конвицький у розмові з Данутою Сосновською сказав: «(...) Креси можуть бути вогнищем Карабаху, але також можуть бути м'яким, приємним, теплим пластирем на зболілі боки суспільств» // «Kresy», 1993. – № 13. – С. 55.

³ Маємо тут на увазі відоме висловлювання Ю. Пілсудського про Креси, яке спопуляризував Т. Лопалевський, зробивши його епіграфом своєї книги «Між Німаном і Двіною» (Познань, 1938). Ось його фрагмент: «Усі народи, усі держави мають свої креси. Нещасливою і мінливою є доля кресових міст і сіл. Коли зривається вихор, то викорчує передусім їхні будівлі до фундаментів. (...) Але водночас це й глибоке щастя. Воно виникає не з гордості за тяжкі страждання і жертви, й не з великого задоволення від змагань із долею та переборення власними силами фатуму,

му вигляді в історії, в культурі набуло облагородженого вигляду, функціонуючи як цінність. Збігнев Беньковський пише: «Щасливі літератури, які мають свої Креси, свої терени неоднакових, взаємно проникливих культур із незакінченими процесами розвитку, дикими полями забобонів, з екзотикою простору»¹.

Тому Креси живуть у свідомості довше за своє реальне буття. Для сучасної літератури воно є землею обітованою. Книга Кресів вирізняється багатством сюжетів і стилів. Її сторінки написані пером Чеслава Мілоша, Станіслава Вінценза, Влодзімежа Одоєвського, Анджея Стойовського, Юліана Стрийковського, Ярослава Івашкевича, Юліана Волошиновського, Мельхіора Ваньковича, Флоріана Чарнишевича, Збігнева Жакевича, Зигмунта Гаупта, Анджея Хцюка, Влодзімежа Пазневського, Юзефа Мацкевича, Юзефа Лободовського, Ярослава Марека Римкевича та багатьох інших. Книга Кресів має багато імен², найхарактерніші з яких: Книга Ностальгії, Екзотики, Порятунку, Тернів і Блиску, Призначення і Втаємничення, – та ім'я, яке найбільше підтверджує антропологічний статус літератури: Книга Пробачення і Поєднання.

Ці факти з історії літератури та культури заперечують – принаймні частково – слова Єжи Стемповського про те, що кресова дійсність, разом зі смертю її мешканців, поступово перестане бути живим спогадом, а стане предметом досліджень або навіть чимсь на зразок «медитації над омлетом»³. «Запуск» сучасною літературою системи значень, які виростають із Кресів, а також, у рівній мірі, мистецтво мови й естетичні чари, які вона з собою несе, доводять, що пізнанню атмосфери Кресів не загрожує зразок «медитації над омлетом».

це глибоке щастя – ревне й тихе, навіть по-дитячому наївне, бо народжується з віри в ідеальні первні власної культури».

¹ Z. Bieńkowski. *Ballada o Krzemieńcu* // «Tygodnik Powszechny», 1985. – Nr 19. – S. 4.

² Поп. :А. Mazur. *Imiona Księgi Kresowej* // «Kresy», 1991. – Nr 8. – S. 149–152.

³ J. Stempowski. *Etapy pewnego odwrotu*, *op. cit.*, s. 98.